

De PARK adviseert het college van GS over de grote ontwikkelingen die de ruimtelijke kwaliteit van Noord-Holland raken. De PARK is onafhankelijk, plaatst de ontwikkelingen in een langetermijnperspectief en adviseert van daaruit agenderend. Als 'critical friend' zet de PARK aan tot 'verscherpt nadenken'

PARK-advies

Stikstofreductie als aanjager voor een vitale landbouw in Noord-Holland

29 september 2022

1 Aanleiding

Als Provinciaal Adviseur Ruimtelijke Kwaliteit (PARK) adviseer ik Gedeputeerde Staten van Noord-Holland gevraagd en ongevraagd over de grote ontwikkelingen die de ruimtelijke kwaliteit van Noord-Holland raken. Eén van die grote ontwikkelingen die de laatste tijd in de schijnwerpers staat is de stikstofreductie in de landbouw met direct daaraan gerelateerd de toekomst van de landbouw.

Nederland produceert per hectare de meeste stikstof van heel Europa, we stoten vier keer zo veel stikstof uit als het gemiddelde EU-land. Stikstof is een grensoverschrijdend probleem; veel stikstof komt via de lucht Nederland binnen. Daar staat tegenover dat er drie keer zoveel Nederlandse stikstof in het buitenland neerslaat, hetgeen Nederland tot exporteur van stikstof maakt. Stikstof (N₂) is op zichzelf geen probleem, het is een onschadelijk gas dat we dagelijks inademen. Het zijn de verbindingen met stikstof zoals ammoniak (NH₃) en stikstofoxiden (NO_x) die het probleem vormen. Te veel van deze gassen in de lucht is slecht voor de natuur en slecht voor de gezondheid.

Te veel stikstof in de bodem leidt tot vermisting. Doordat er te veel voedingsstoffen in de bodem komen verdwijnen planten die van voedingsarme grond houden. Daarmee verdwijnen ook de insecten en vlinders die van die planten leven; de biodiversiteit neemt af, de natuur 'verarmt'.

Vermisting maakt bomen en struiken ook 'lui'. Ze wortelen minder diep waardoor ze extra gevoelig zijn voor verdroging. De versterkte bladontwikkeling leidt tot een grotere verdamping waarmee de droogtegevoeligheid verder toeneemt met als gevolg een minder vitale vegetatie die meer bevattelijk is voor ziekten en plagen.

Te veel stikstof leidt ook tot verzuring van de bodem waardoor planten die niet tegen een zure omgeving kunnen verdwijnen en andere soorten gaan domineren. Daarbij houdt een zure bodem belangrijke voedingsstoffen voor planten als calcium en magnesium minder goed vast. Een zure bodem bevat ook minder kalk, wat uiteindelijk een probleem kan zijn voor de vogels die daar leven. Door overmatig stikstofgebruik wordt de koolstofcomponent van de organische stof afgebroken waardoor de bodem zijn structuur en nutriënt- en vochthoudend vermogen verliest.

NH₃ en NO_x reageren in de lucht verder met andere deeltjes en vormen dan het voor de gezondheid schadelijke fijnstof.

De stikstofdepositie bedreigt de kwaliteit van de Natura 2000 gebieden. Nederland heeft de verplichting de kwaliteit van deze gebieden in stand te houden. In het regeerakkoord is vastgelegd dat in 2030 driekwart van alle natuurgebieden in Nederland een 'gezond stikstofniveau' moet hebben. Daarvoor moet gemiddeld de stikstofuitstoot 50 procent omlaag ten opzichte van 2018. Het terugdringen van de stikstofuitstoot is noodzakelijk om in Noord-Holland de kwaliteit van natuur en landschap in stand te kunnen houden.

Er speelt meer dan stikstof

Stikstof is niet het enige probleem waarmee de landbouw kampt. Naast de dwingende eis aan stikstofuitstoot spelen evenzo prangende eisen vanuit klimaat (terugdringen CO₂ uitstoot), water (van dreigende tekorten aan zoetwater tot het omgaan met de opdringende verzilting), bodem (tegengaan van bodemdaling, herstel van bodemkwaliteit), biodiversiteit en gezondheid (beperken gewasbeschermingsmiddelen).

Al deze factoren tezamen maken dat we anders moeten gaan boeren. Een systeemverandering in de landbouw is onafwendbaar. Tegelijkertijd moeten we bedenken dat de boer dat niet alleen kan.

Het stikstofvraagstuk kan niet los worden gezien van de vraagstukken rond herstel biodiversiteit en bodemkwaliteit, eiwittransitie en verduurzaming van de agroketen. Dat maakt het noodzakelijk het stikstofvraagstuk in een breder kader te plaatsen. Het stikstofvraagstuk kan de aanjager zijn voor een bredere transitie van de landbouw waarmee ook die andere opgaven tot een oplossing worden gebracht.

Noord-Holland moet in het Provinciaal Programma Landelijk Gebied en gebiedsprogramma's de stikstofreductie en de landbouwtransitie die daaruit volgt zodanig uitwerken dat deze ook tegemoetkomen aan de vraagstukken rond bodem en water, versterking van de biodiversiteit, verduurzaming van het voedselpatroon, veilig voedsel, verkorting van de voedselketen alsook een verbeterde rentabiliteit voor de ondernemer.

2 Het stikstofdebat behoeft verbreding

Het debat wordt zowel te eenzijdig als te beperkt gevoerd. De landbouw is wel de grootste maar niet de enige sector die stikstof uitstoot. En binnen de landbouw is de boer maar een radertje in de keten. En de consument wordt in het debat al helemaal niet aangesproken.

- Eenzijdige focus op de landbouw.

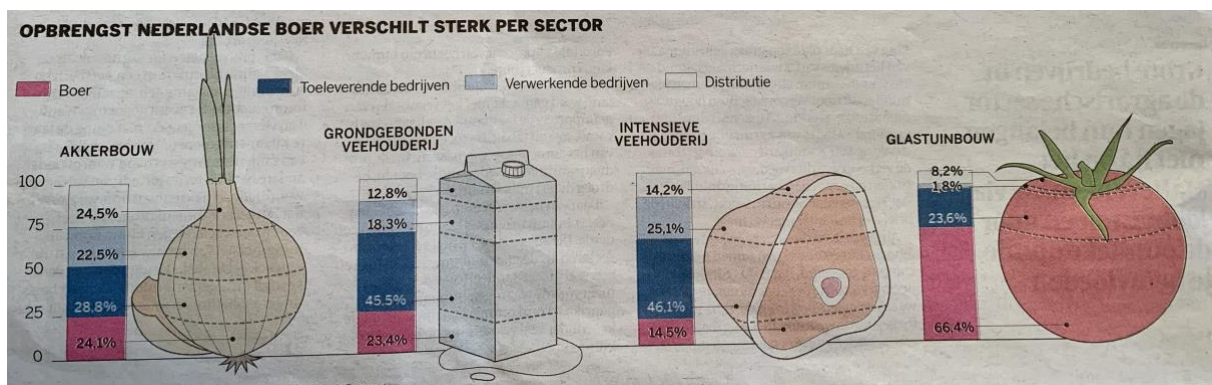
De landbouw is in Nederland verantwoordelijk voor ongeveer 60% van de stikstofuitstoot. Daarvan komt ruim de helft voor rekening van de melkveesector, die in Noord-Holland nadrukkelijk aanwezig is. Een uitstoot van circa 60% maakt de landbouw tot een dominante sector in het stikstofvraagstuk. Maar het debat gaat vooralsnog aan die andere 40% (30% verkeer en 10% industrie) voorbij. Het vraagstuk en de oplossing worden nu volledig bij de agrarische sector gelegd. Dit roept het beeld op dat zij de enige veroorzaker van het stikstofprobleem is. Ook verkeer en industrie moeten op hun aandeel in het stikstofprobleem worden aangesproken en ook op dat vlak moeten maatregelen in het stikstofprogramma worden opgenomen.

- Het debat focust op de boer en negeert de keten.

In de naoorlogse periode heeft een enorme intensivering en schaalvergroting in de landbouw plaatsgevonden. Dit heeft het werk en de positie van de boer danig veranderd. Deze schaalvergroting was deels het gevolg van een overheidsbeleid gericht op het voorkomen van honger als ook op het maximaliseren van het bruto nationaal product. Het vergroten van het productief vermogen van de landbouw droeg hieraan belangrijk bij. De intensivering werd aangemoedigd door het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) binnen de Europese Unie en vervolgens ook door de toeleverende en verwerkende bedrijven die de boeren voorhielden dat meer produceren de beste weg was om een belegde boterham te blijven verdienen. Daartoe leverden zij gretig de middelen; kunstmest, veevoer en machines. Financiële instellingen als de boerenleenbank verstrekten de boeren graag de leningen die deze intensivering mogelijk maakten.

Zo zijn veel kleine boerderijen uitgegroeid tot welhaast industriële bedrijven en is de boer in toenemende mate een ondernemer geworden die zich het hoofd breekt over spreadsheets, mestboekhoudingen, fyto-sanitatie en accountantsverklaringen.

Met deze ontwikkeling is de boer een radertje geworden in het netwerk van grote bedrijven. Het artikel 'De boer zwoegt, de agro business oogst' (Volkskrant 28 mei 2022) brengt in beeld hoe de toeleverende en verwerkende bedrijven meer aan de landbouwproductie verdienen dan de boer zelf. Bij de akkerbouw komt slechts 24% van de opbrengst aan de boer ten goede, bij de grondgebonden veehouderij is dat 23% en het slechtst af is de intensieve veehouder, die met 14,5 % van de opbrengst genoeg moet nemen. Uitzondering is de glastuinder, die 66,4 % van de opbrengst incasseert.

Toeleverende en verwerkende bedrijven verdienen het meest aan de agrarische sector en hebben de meeste baat bij de status quo. Hoe langer zij aan de huidige landbouw kunnen blijven verdienen hoe beter dat voor hen is. Maatregelen waar nu in het debat op gehint wordt als minder kunstmest, een kleinere veestapel en een eerlijke beprijzing zijn niet in hun belang.

Illustratief in dit verband is hun weigering om bij Johan Remkes aan tafel te gaan om te onderzoeken hoe de stikstofreductie kan worden bereikt.

Het huidige debat zet de boer op zijn trekker in de schijnwerpers, waar de toeleverende en verwerkende industrieën op de achtergrond in de schaduw blijven. De transitie van de landbouw heeft echter alleen kans van slagen wanneer zij in het proces worden meegenomen en met de transitie meebewegen.

- *Het debat gaat voorbij aan de consument*

De consument is de laatste en cruciale schakel in de keten. In het debat wordt de consument echter in het geheel niet aangesproken. De consument 'steunt' de boer met een opgestoken duim of een omgekeerde vlag, maar uiteindelijk zijn dergelijke steunbetuigingen 'gratis' en koopt de boer daar niks voor.

Waar het om gaat is dat de consument zich meer bewust wordt van zowel de positieve als de negatieve effecten van de wijze waarop de landbouw wordt bedreven, vanuit dat bewustzijn zijn consumptiegedrag aanpast en ook bereid wordt een eerlijke prijs te betalen voor producten die duurzaam worden geproduceerd.

Vaak wordt de biologische landbouw, waarbij producten met meerwaarde tegen een hogere prijs op de markt worden gezet, als een mogelijk verdienmodel achter een extensievere landbouw gezien. Dat werkt alleen wanneer er vanuit de markt voldoende vraag naar die producten is. Vooral nog overtreft in Noord-Holland het aanbod de vraag naar biologische landbouwproducten. Zolang we onze eiwitten vooral uit dierlijke producten betrekken zal de markt gericht zijn op het faciliteren van die vraag.

Hierbij is de kanttekening op zijn plaats dat het een illusie is dat een verminderde vleesconsumptie automatisch zal leiden tot een verkleinde veestapel. Nederland is de grootste vleesexporteur van Europa, 60 % van de Nederlands verdiensten aan vleesafzet komt uit de export.

We kunnen niet op de landbouw sturen zonder naar de consumptiekant kijken. Daarbij kan direct worden aangesloten op de provinciale voedselvisie 2020-2030. Ons dieet zal moeten veranderen - waarbij we minder dierlijke en meer plantaardige eiwitten eten- en we moeten de keten verkorten.

3 Omkering van het perspectief is noodzakelijk; de boer is niet het probleem maar deel van de oplossing.

In de reacties van de landbouw op het voorgenomen stikstofbeleid van de overheid wordt het stikstofbeleid consequent een bedreiging voor de landbouw geframed. Dit terwijl het ook als een kans kan worden beschouwd om een omwenteling in de landbouw te bewerkstelligen die zowel de planeet als de boer en de consument ten goede komt. Het debat focust op de dreiging en gaat voorbij aan de perspectieven die aan de uitvoering van de stikstofreductie verbonden kunnen zijn.

Boerenorganisaties doen het voorkomen alsof er met de stikstofmaatregelen geen toekomst voor de landbouw resteert en dat daarmee de voedselvoorziening in het geding raakt.

Beide claims zijn onjuist. Tal van deskundigen geven aan dat ook bij een verminderde productie nog altijd voldoende voedsel wordt geproduceerd om de wereld te voeden. Dat veel plekken op de wereld kampen met een mensonterende honger komt niet door een tekortschietende productie maar door een gebrekkige verdeling. Die honger is niet het gevolg van een mondiaal tekort, maar van natuurrampen en/of aan het gegeven dat het voedsel door politieke conflicten, gebrekkige infrastructuur en gebrek aan koopkracht voor de lokale bevolking onbereikbaar is.

Reductie van de stikstofuitstoot betekent ook niet het einde van de landbouw, maar opent mogelijk wel de weg voor een andere landbouw. Voor een bredere landbouw, die niet alleen produceert maar ook tot een veelzijdiger landschap leidt, met grotere natuurwaarde en van meer betekenis als recreatieomgeving. Een landbouw ook met een gezonde bodem die beter in staat is het water vast te houden. En ook een landbouw waarbij de boer weer boer kan zijn en een eerlijke prijs voor zijn product ontvangt.

Jouke Hospes

Tijdens protestacties van de boeren liep in juli 2022 de situatie dermate uit de hand dat de politie op een boerenzoon, die op dat moment een trekker bestuurde, schoot. Deze 16-jarige Jouke Hospes deed twee dagen later zijn verhaal in de krant. Jouke vertelt dat hij er alles voor over heeft om te blijven boeren. *“Ik wil wel biologisch worden, ik wil wel een beetje kleiner worden, het maakt me allemaal niet uit. Als ik maar boer kan blijven”* (Volkskrant 8 juli 2022).

Daarmee raakt deze boerenzoon onbedoeld de kern van het vraagstuk. Het gaat er niet om dat we de boer uit ons landschap willen verbannen. We hebben die boer veel te hard nodig, niet alleen voor de voedselvoorziening, maar ook (en misschien wel vooral) om de vraagstukken op het gebied van klimaat, biodiversiteit, water en gezondheid tot een oplossing te brengen. Het wordt tijd dat we mét de boer gaan kijken hoe deze zijn/haar bedrijf anders kan opzetten. Zodanig dat deze zijn omgeving niet belast maar verrijkt, en naast producten ook diensten levert die voor de samenleving als geheel van betekenis zijn.

Direct in het verlengde daarvan draait het om de vraag wat ervoor nodig is opdat die boer zijn/haar bedrijf ook daadwerkelijk anders op kán gaan zetten.

Opties

In het stikstofdebat wordt vaak de inzet van innovatieve technieken als instrument genoemd. Minister Van der Wal denkt dat met de inzet van innovatieve technieken 20% van de doelstelling kan worden bereikt, de boerenbonden zetten in op 65%.

Niet zelden blijken 'hoop en optimisme' een bedreiging voor het behalen van doelen. Het verleden leert dat technische innovaties in de praktijk zelden leveren wat ze op papier beloven. Om die reden accepteren rechter bio-luchtwassers en emissiearme stalvloeren niet langer als onderbouwing voor uitbreiding van veehouderijbedrijven. Innovatieve technieken -als veevoer met een lager gehalte aan ruw eiwit- kunnen bijdragen aan de oplossing van het vraagstuk, maar ze gaan het vraagstuk niet oplossen. Daar is meer voor nodig.

'Krimp met uitkoop' is ook nauwelijks een optie. Niet alleen omdat de bedrijven in Noord-Holland nauwelijks in aanmerking komen om van de uitkoopregeling gebruik te maken, maar ook omdat uitkoop een dure operatie is waarbij de middelen niet de sector maar 'de vertrekkende boer' ten goede komen.

Beter is om met de boeren de mogelijkheden tot extensivering van de bedrijfsvoering te onderzoeken. De-intensivering kan, naast het beperken van de stikstofuitstoot, veel opleveren voor waterkwaliteit, bodem, biodiversiteit, medegebruik en landschap. Zet de maatregelen om tot een stikstofreductie te komen in om de weg te openen voor een extensievere en ruimtelijk kleinschaligere landbouw en voor een landbouw met minder emissie. Deze ontwikkeling kan zowel voor natuur en landschap in Noord-Holland als voor de boeren in Noord-Holland goed uitpakken. Dit biedt kansen voor herstel van de biodiversiteit en voor de koppeling met andere opgaven als bodemherstel, tegengaan bodemdaling en CO₂ uitstoot, versterken waterbergend vermogen, een versterkt (mede)recreatief gebruik. Dit biedt ook kansen voor de ontwikkeling van rijker geschakeerde landschappen en een betere woon- en leefomgeving. En niet op de laatste plaats biedt dit de boeren de kans om weer boer te zijn en zich weer verbonden te weten met het land dat ze bewerken.

Intensivering en extensivering zijn verwarrende termen, evenals schaalvergroting en schaalverkleining. Intensivering heeft vaak een ruimtelijke schaalvergroting tot gevolg doordat kleine landschapselementen worden gerooid, watergangen worden gedempt, kavels worden rechtgetrokken en land wordt vlak gestreken. Het landschap van de 'Noardlyke Fryske Wâlden' laat echter zien dat met enig passen en meten wel degelijk een bedrijfsmatige schaalvergroting mogelijk is binnen een ruimtelijk kleinschalig landschap.

De inzet van machines die gewassen herkennen kan de weg openen voor een ruimtelijke kleinschaligheid op bedrijfsmatig grootschalige bedrijven. Waarschijnlijk hebben bedrijfsmatig grootschalige bedrijven bedrijfseconomisch eerder de mogelijkheid om data gestuurde machines in te zetten waardoor geen mestkorrel te veel wordt toegediend, geen druppel water verloren gaat en ziekten zo vroegtijdig worden ontdekt dat een minimum aan gewasbeschermingsmiddelen nodig is. Intensivering en extensivering zijn verwarrend omdat vaak onvoldoende expliciet wordt gemaakt of deze aanduiding betrekking heeft op de mate waarin hulpmiddelen als mestgift, gewasbeschermingsmiddelen, machines worden ingezet of op de inzet van arbeid. Biologische landbouw kan zowel arbeidsintensief zijn als extensief waar het de productieomvang en/of de inzet van kunstmest en pesticiden betreft.

4 Leg de provinciale agrarische hoofdstructuur 2050-2100 vast

Voor veel boeren is de planologische onzekerheid een belangrijke belemmering bij het uitzetten van hun koers. De Provincie kan hierin duidelijkheid creëren en een lange termijn perspectief voor de boeren schetsen.

Mijn advies is om de provinciale agrarische hoofdstructuur 2050-2100 op kaart vast te leggen. Een dergelijke kaart geeft aan:

- waar een langdurige continuering van de landbouw uitgangspunt is;
- waar op hoofdlijnen welke vorm van landbouw wordt nagestreefd; er zullen gebieden zijn waar ruimte blijft voor intensivering en bedrijfsmatige schaalvergroting (in een ruimtelijk meer kleinschalig landschap) naast ruimte waar zwaar wordt ingezet op de-intensivering en zowel een bedrijfsmatige als ruimtelijke schaalverkleining.

Zo een kaart heeft twee effecten. Het biedt de boeren zekerheid over hun voortbestaan, ook op de langere termijn. Dat zal ook een dempend effect hebben op de grondspeculatie, die voor een belangrijk deel de oorzaak is van de sterk oplopende grondprijzen. Hoge grondprijzen worden vaak genoemd als aanjager van een verdere intensivering van de landbouw. Lagere grondprijzen maken een de-intensivering eerder behapbaar.

Sluit bij het ontwikkelen van deze kaart aan op het gedachtengoed van een groep Wageningse wetenschappers, waaronder Martha Bakker, hoogleraar landgebruiksplanning, en Wim de Vries, hoogleraar Milieusysteemanalyse. Zij hebben in 2021 op nationale schaal een regionale zoneringsplan in het agrarisch grondgebruik bepleit, gebaseerd op bodemvruchtbaarheid en landbouwkundige waarde. Leidende gedachte hierachter is dat op de meest vruchtbare gronden de hoogste opbrengsten kunnen worden behaald met de minste inzet van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Terwijl op de minder vruchtbare gronden veel kunstmest en bestrijdingsmiddelen moeten worden ingezet om een relatief bescheiden opbrengst mogelijk te maken, met een verhoudingsgewijs hoge milieulast als gevolg. In deze zoneringsplan zijn er gebieden die produceren voor de wereldmarkt naast gebieden die zich toeleggen op extensivering gekoppeld aan productie voor de lokale markt. Een derde categorie wordt gevormd door de agroparken, waar het accent ligt op het (door)ontwikkelen van innovaties / het vernieuwen en verspreiden van kennis.

5 Perspectief voor een duurzame landbouw in Noord-Holland

Noord-Holland bestaat overwegend uit zeeklei- en veenpolders en duinrandgronden. Daarnaast liggen veel gebieden op de overgang van stad naar land. Een bijzondere categorie wordt gevormd door de agroparken. Ieder van deze gebieden kent zijn eigen potenties in de omschakeling naar een meer duurzame landbouw.

Zeekleigebieden

De zeekleipolders / droogmakerijen in 'de Kop' vormen de rijkste gronden van Noord-Holland. Op deze meest vruchtbare gronden kunnen, ook bij een sterk verminderde inzet van kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen, hoge opbrengsten worden behaald.

Hier is de stikstofopdracht beperkt, maar spelen wel flinke vraagstukken rond water (omgang met verzilting, opslag zoetwater) en biodiversiteit.

In deze gebieden blijft een hoogproductieve landbouw mogelijk met ruimte voor bedrijfsmatige schaalvergroting, maar ook hier zal de noodzakelijke verduurzaming de landbouw -en daarmee het landschap- wel degelijk veranderen.

In de zeekleigebieden kan een bedrijfsmatige schaalvergroting hand in hand gaan met een ruimtelijke schaalverkleining. 10% groenblauwe dooradering wordt ingezet om landschappelijke hoofdstructuren hernieuwd kracht bij te zetten en ecologische verbindingen te herstellen dan wel te versterken. Deze groenblauwe dooradering draagt ook bij aan de ecologische plaagbestrijding en daarmee aan een verminderde inzet van pesticiden.

Deze rijke kleigronden lenen zich ook voor een kleinschalige variatie in teelten en bieden bij uitstek kansen aan de biologische landbouw. De inzet van data-gestuurde landbouwmachines maakt het

mogelijk de mestgift dusdanig nauwkeurig op de behoefte van het gewas af te stemmen dat alle toegediende meststoffen worden opgenomen zonder dat uitspoeling naar het grondwater plaatsvindt en maakt ook een hoogst efficiënte bewatering mogelijk. De inzet van machines die gewassen kunnen herkennen opent de weg voor een fijnmaziger menging van gewassen in strokenbouw.

In hun studie 'De cirkel rond!?' (2021) schetsen Studio Marco Vermeulen / Het PON & Telos een mogelijk toekomstig beeld van deze gebieden.

“Het beeld ontstaat van een productiepolder waar hightech boeren technologische innovaties (drones, veldrobots, etc.) gebruiken voor hun teelten. Het lege en monotone akkerland verandert gaandeweg in een gedifferentieerd landschap waar mengvormen en functiecombinaties de boventoon voeren. Productie vindt er plaats voor de wereldmarkt. Slimme combinaties met stedelijke GFT- en afvalstromen maken een nieuw soort gemengde bedrijvigheid mogelijk, waarbij organische stof uit stedelijke stromen de zavelige kleipolders vitaal houdt”.

Precisielandbouw in de droogmakerij, afbeelding Studio Marco Vermeulen / Het Pon & Telos

Veenweides

In de veenweides ligt mogelijk de grootste uitdaging. Hier sturen bodem en water dwingend aan op extensivering, in samenhang met -maar ook los van- het stikstofvraagstuk. We kunnen deze gebieden niet in hun huidige vorm bewaren, de landbouw zal hier veranderen en het landschap moet meeveranderen.

Om bodemdaling en CO₂ uitstoot tegen te gaan moeten de peilen worden verhoogd tot 20 cm onder maaiveld. Dat maakt voortzetting van het huidige agrarisch gebruik, met de Frisian-Holstein koe in de wei, niet langer mogelijk. Daartoe zijn de gronden dan te nat en de zoden te slap. Tegelijkertijd is voortzetting van het agrarisch gebruik, waarbij water, bodem, natuur en landbouw met elkaar in evenwicht zijn, ook in deze gebieden zeer wenselijk. Daarbij kan worden gedacht aan andere vormen van veehouderij, maar ook aan de inzet van nieuwe teelten als azola, lisdodde of zelfs moerasbos als onderdeel van de uitvoering van de bossenstrategie. Dit zal naar de toekomst leiden tot een aanzienlijk ander landschapsbeeld.

We moeten af van de gedachte dat het landschap hier altijd zo geweest is als dat het nu is en ook altijd zo zal moeten blijven. Het eerste is een misvatting, het tweede een onmogelijkheid. Zoals het huidige landschap aanzienlijk anders is dan het historisch landschap zal ook het toekomstig landschap sterk verschillen van het huidige landschap.

Het Horstermeer in 1886, in 1907 en in 2020, van water in het land naar land omgeven door water, van polder met grienden en hakhoutcomplexen naar open weiland. Ook in de veenweiden is het landschap niet zoals het altijd is geweest en zal het niet zo blijven als dat het nu is. De samenleving stelt voortdurend andere eisen wat maakt dat een levend landschap continue in ontwikkeling is.

Studio Marco Vermeulen / Het PON & Telos schetsen in 'De cirkel rond!?', kansen voor kringlooptlandbouw in Noord-Holland' voor de veenweiden het volgend perspectief:

“Om de gevolgen van het onomkeerbare proces van veenbodemdaling beheersbaar te houden is in de veenweiden een transitie in beheer en gebruik noodzakelijk. Vernatting van het gebied heeft consequenties voor de bedrijfsvoering van de melkveehouderij.

De melkveehouderij past zich aan aan de nieuwe, nattere condities. Bijvoorbeeld door omschakeling van weiland naar hooiland en door op weilanden over te schakelen naar een lichter koeienras. Zo zijn Jersey koeien beter geschikt voor de wat nattere ondergrond dan de huidige Holstein Frisian koeien. Daarbij is de melkproductie lager, maar daar staat tegenover dat de melk meer waard is. De stedelijke markt biedt kansen om deze alternatieve melkproductie aan de man te brengen.

In sommige delen maakt de melkveehouderij plaats voor een ander soort landbouw, met diverse teelten op vernatte veengronden, zoals lisdodde (grondstof voor isolatieplaten en spouwmuurisolatie), cranberry en azola (eiwitrijk veevoeder). Hierin past ook de ontwikkeling van moerasbos, als onderdeel van de bossenstrategie.

Zo ontstaat het beeld ontstaat van een moerasmetropool waar extensieve vormen van veeteelt worden gecombineerd met veenweideboeren die natte teelten introduceren (teelt van natte grondstoffen en voedergewassen), stadsagrariërs die de stad verbinden met het landelijk gebied en waar nieuwe vormen van moerasnatuur ontstaan. Het is een afwisselend open en beschermd (deels bossig) landschap, dooraderd met een netwerk van wandel en fietspaden. Bezoekers en bewoners en toeristen kopen er rechtstreeks bij de boer en helpen bij het oogsten”.

Binnenduinrand en het agrarisch gebied van Texel

In de kleinschalige binnenduinrandgebieden en het agrarisch gebied van Texel gaat men over op 'groenboeren' of worden 'herenboerderijen' ontwikkeld waarbij voedsel wordt geproduceerd op basis van het lokale ecosysteem en in harmonie met het cultuurhistorisch landschap. In het versterken van het landgoed als erfgoed, al dan niet met de ontwikkeling van nieuwe landgoederen, schuilt mogelijk ook een deel van het toekomstig economisch fundament.

Hier ontwikkelen zich extensieve akkerbouw en veehouderij, zonder bestrijdingsmiddelen en met zo min mogelijk gebruik van kunstmest en een waterpeil dat is afgestemd op het bodembehoud. Hier wordt 10% groene dooradering ingezet om de oorspronkelijke kleinschaligheid van deze gebieden te herstellen. Daartoe worden houtsingels, hagen en andere kleine landschapselementen teruggebracht.

'Groenboeren' zijn extensieve boeren die zich toeleggen op de productie van hoogwaardige markt- en streekproducten, vooral voor de binnenlandse markt. Om hun inkomen te ondersteunen worden zij beloond voor ecosystemendiensten als natuurbeheer, waterberging, instandhouding van de biodiversiteit, recreatief medegebruik op nieuw te ontwikkelen 'landloperspaden'.

Een 'herenboerderij' is een duurzaam opererend, kleinschalig coöperatief gemengd bedrijf. Het is gemiddeld 20 ha groot en wordt gerund op basis van de inleg van particuliere leden, die in ruil voor hun inleg een deel van de oogst wordt toebedeeld. Hierdoor kan de herenboer soeverein opereren, onafhankelijk van de bank en van toeleverende of verwerkende bedrijven. De herenboerderij staat voor een hernieuwde positieve wederkerigheid tussen stad en land, tussen stedeling en boer, tussen mens en voedsel.

In het Noordelijk Zandgebied zal de kennis- en kapitaalintensieve bollenteelt op korte termijn moeten bewijzen dat ze aan de maatschappelijke eisen van verduurzaming en meervoudigheid kan gaan voldoen. Dat zal naast kennis ook ruimte vragen die per saldo ook tot een ander landschap kan leiden.

Stedelijke overgangsgebieden

In de overgang van stad naar land spelen specifieke opgaven, als de opvang en berging van water uit en voor de stad (klimaatbuffer), versterking van de recreatieve mogelijkheden, ontwikkeling voedselbossen en pluktuinen etc.

In een wereld die steeds sneller om zijn as lijkt te draaien en steeds internationaler is georiënteerd neemt de hang naar authenticiteit toe. We zijn in toenemende mate op zoek naar oorspronkelijkheid, naar plekken die 'eigen' zijn, waar we ons geworteld weten. Die hang naar oorspronkelijkheid biedt kansen voor de ontwikkeling van een hernieuwde positieve wederkerigheid tussen stad en land, waarbij het land profiteert van de nabijheid van een kritische en kapitaalcrachtige markt / afzetgebied. Stedelingen zijn bereid meer te betalen voor producten met een verhaal, voor producten met 'meerwaarde'. Dat biedt mogelijkheden om streekproducten duurzamer op de niche-markt te zetten.

De landbouw nabij de stad kan zich toeleggen op regionaal produceren en consumeren en het verbouwen van voedsel voor de nabije stedelijke markten. In deze gebieden worden natuur en landbouw met elkaar geïntegreerd, waarmee de biodiversiteit over het geheel toeneemt. Hier ontwikkelen zich kleinschalige en nieuwe teeltsystemen; het gemengd bedrijf nieuwe stijl. Denk aan vruchtbomen met eronder kippen, notenbomen met schapen, strokenteelt met een grotere diversiteit aan gewassen, verschillende vormen van agro-forestry en voedselbossen.

Agroparken

Niet grondgebonden bedrijven als glastuinbouw en zaadveredeling kunnen worden geclusterd in agroparken, die zich ontwikkelen tot centra van innovatie. Door deze bedrijven te clusteren kunnen

ze van elkaars nabijheid profiteren, bijvoorbeeld door gebruik te maken van elkaars reststromen. Als cluster zijn ze beter in staat duurzame energie op te wekken of in de eigen watervraag te voorzien. In Noord-Holland betreft dit Agropark A7 en Seed Valley nabij Enkhuizen.

Deze Agroparken tonen zich als 'field-labs' trots en zelfbewust naar de omgeving. Ze tonen de 'state of the art' op het gebied van duurzaamheid, circulariteit en esthetiek. Ze stralen duurzaamheid en innovatie uit en stellen zich open naar de omgeving. Zij worden dooraderd door water en groen. Fiets- en wandelpaden bieden de bezoeker een inkijk op de innovaties die in deze parken worden ontwikkeld.

6 Economisch fundament als randvoorwaarde

De ontwikkeling van die 'andere landbouw' valt of staat met het verdienmodel dat daaraan kan worden verbonden.

Wanneer boeren minder kunstmest mogen toedienen, minder gewasbeschermingsmiddelen mogen toepassen en minder vee mogen houden om het milieu te sparen dan gaat hun productie omlaag. We moeten naar een model waarmee boeren ook bij lagere productie een goede boterham kunnen verdienen. Dat betekent dat we een nieuw economisch fundament voor die nieuwe vormen van landbouw moeten ontwikkelen. Zonder nieuw economisch fundament heeft de transitie geen kans van slagen!

De volgende elementen helpen om een nieuw economisch fundament voor het agrarisch bedrijf te ontwikkelen.

6.1 *Kosten die niet langer worden gemaakt zijn het eerst verdiend*

Om de winstgevendheid te verhogen wordt veelal gestreefd naar het verhogen van de opbrengsten, hetgeen in de regel gepaard gaat met hogere kosten. We zijn inmiddels zozeer aan de oplossingsrichting 'meer is beter' gewoon geraakt dat veelal voorbij wordt gegaan aan het gegeven dat ook het verlagen van de kosten een middel kan zijn om tot een beter rendement te komen. Het is niet uitgesloten dat het economisch optimum van de bedrijfsvoering ligt bij lagere opbrengsten tegen lagere kosten.

Wie geen of minder kunstmest meer toedient, geen pesticiden of gewasbeschermingsmiddelen meer toepast, in de winter minder bijvoert, minder arbeid hoeft in te huren, geen dure machines meer hoeft in te zetten et cetera maakt minder kosten.

In de Groene Amsterdammer (30 juni 2022) vertelt de Nederlandse boer Mark Hardebol over zijn ervaringen op zijn Deense bedrijf. Tot 2015 ging het financieel goed met zijn melkveehouderij. Dat veranderde in 2016 toen het Europese melkquotum -dat een rem zette op de overproductie van melk- werd afgeschaft. Dit leidde tot dalende prijzen die bedrijfsmatig niet meer waren bij te benen.

"Alles wat mijn bedrijf aan inkomsten genereerde ging er aan kosten van machines, arbeid, mest en pesticiden net zo snel weer uit. We deden heel veel werk, eigenlijk voor niets. Dat wilden we niet meer. We besloten tot een radicale verandering, om zo extensief mogelijk verder te gaan. Ik bespaar nu ontzettend veel geld. Ik hoef nauwelijks meer te maaien, geen arbeiders meer in te huren voor het maaien, ik hoef minder machines aan te schaffen en geen pesticiden en krachtvoer meer in te kopen. Deze nieuwe manier van werken levert minder melk af, maar daar krijg ik per liter een betere prijs voor. Daarbij stoten we een kwart minder CO₂ per liter uit. De dieren zijn ook veel gezonder. Een heleboel gezondheidsklachten die de koeien hiervoor hadden zien we nauwelijks meer. Nu mijn koeien gras eten en de hele dag buiten lopen komen klauwziektes, slepende melkziekte en uierontstekingen nauwelijks meer voor. Uierontsteking hadden we drie keer per maand, nu misschien jaarlijks nog een keer of vijf.

Een koe in de wei is een motor voor het leven: door het grazen en bemesten van het land neemt de biodiversiteit snel toe. De afgelopen 5 jaar hebben koeienvlaaien het leven teruggebracht in de uitgeputte bodem. Eerst klein, vooral insecten, maar die trekken weer groter leven aan. Inmiddels hebben we in het aangrenzende bos twee dassenburchten. Ik zie de dassen tussen de koeien scharrelen, op zoek naar wormen en insecten in de koeienvlaaien. Door niet te ploegen en te bemesten met natuurlijke bemesters als koeienvlaaien en groen van het land zien we ook hoe snel de bodemkwaliteit verbetert.”

6.2 Herwaardering van de grond

Gronden waar minder rechten op rusten, waar men minder op kan produceren, vertegenwoordigen minder economische waarde. Dat noopt tot een afwaardering van de gronden die zich vertaalt naar lagere pachtprizen of, bij grondeigendom, vergoeding voor de afwaardering.

6.3 Eerlijke prijs

De intensivering van de landbouw heeft uitzonderlijk lage prijzen voor landbouwproducten mogelijk gemaakt. Maar aan de huidige lage prijzen is ook een andere prijs verbonden; die van een verlies aan biodiversiteit en bodemkwaliteit, vershraling van het landschap, versterkte uitstoot van CO₂, bodemdaling in de veenweiden en kwistige omgang met water, meststoffen, pesticiden en gewasbeschermingsmiddelen.

Rond de prijsstelling van agrarische producten spelen twee problemen. Niet alleen is de prijs die de boer voor zijn producten ontvangt te laag, ook de prijs die de consument aan de kassa afrekent is te laag.

Boeren krijgen een te lage prijs voor hun producten. Doordat die boer deel uitmaakt van de wereldmarkt is het lastig hierin bij te sturen. Wanneer we een eerlijke prijs doorrekenen naar de Nederlandse boer maar dit niet door kunnen berekenen aan producten die vanuit elders in de wereld op de Nederlandse markt worden gebracht dan legt de Nederlandse boer het alsnog af tegen de buitenlandse concurrentie.

De prijs die de consument voor de producten afrekent is te laag doordat veel bijkomende kosten, denk aan de milieuschade die de intensieve landbouw met zich meebrengt, niet in prijs zijn verdisconteerd. Die ‘niet gecalculeerde kosten’ betaalt de consument later alsnog -en veelal dubbel- maar dan niet aan de kassa van de supermarkt maar in de vorm van belasting.

De kosten van de binnenlandse milieuschade (reinigen drinkwater, herstel natuurgebieden) door de intensieve landbouw worden geschat op zo’n 6.5 miljard euro per jaar (De Correspondent, Thomas Oudman). Daarbij zijn het verlies aan planten en dieren en de bijdrage aan de klimaatverandering niet meegerekend.

Duurzaam geproduceerde landbouwproducten zijn gemiddeld 10-20% duurder. Dat prijsaspect weerhoudt veel consumenten van de overstap naar duurzaam geproduceerd voedsel. Daarmee stagneert de vraag die voor de boer de overstap naar de duurzame landbouw mogelijk moet maken. Dat prijsverschil kan worden gereduceerd wanneer het (belasting)geld dat nu wordt gebruikt om de milieuschade die aan de intensieve landbouw is verbonden te repareren wordt ingezet om voedsel dat met minder vervuiling wordt geproduceerd beter betaalbaar te maken.

Consumenten menen dat voedsel zo duur is geworden. Vanuit die perceptie is men ook niet snel geneigd extra te betalen voor duurzaam ontwikkelde producten.

Deze beleving valt niet samen met de werkelijkheid. In 1960 besteedde een gezin gemiddeld 30 % van het inkomen aan voedsel. In 1980 is dat al teruggelopen naar 16 %. In 2011 is dit percentage verder gedaald naar 11 % en in 2018 is dat nog slechts 8 % (cijfers CBS). Binnen Europa zit Nederland daarmee (met landen als Duitsland, Verenigd Koninkrijk) aan de absolute onderkant van het spectrum. In de meeste landen ligt dit percentage rond de 20%.

Deze objectieve cijfers stroken niet met de subjectieve beleving van de consument. In 2018 gaven mensen aan dat ze dachten 20 % van het inkomen aan voeding te besteden. Dit is nader onderzocht voor de uitgaven naar groenten en fruit. Ook daarin kwam naar voren dat men dacht veel meer aan groenten en fruit uit te geven dan dat men hieraan daadwerkelijk besteedde.

Bovengeschetste ontwikkeling van het inkomenspercentage dat een Nederlands gezin aan voeding spendeert indiceert dat er ruimte kan zijn voor een prijstechnische opwaardering van landbouwproducten. Voorwaarde hiertoe is een versterkt publiek bewustzijn dat tegenover die hogere prijs een andere waarde staat. Dat die hogere prijs leidt tot de omslag naar een duurzame landbouw en daarmee tot een meer toekomstbestendige planeet, tot een buitengebied dat zowel ruimtelijk als ecologisch interessanter is.

6.4 *Maak overbrugging mogelijk*

Mark Hardebol benoemt in het interview in de Groene Amsterdammer (5.1) de hogere prijs die hij voor zijn biologische melk ontvangt als een pijler onder zijn nieuwe bedrijfsvoering. Maar producenten moeten een periode van 2 of 3 jaar overbruggen alvorens hun producten voor het predicaat 'biologisch' in aanmerking komen. Voor veel boeren vormt deze periode een onoverbrugbare barrière. Mijn advies is om een deel van de middelen voor het oplossen van de stikstofcrisis in te zetten ter overbrugging van deze overgangperiode.

6.5 *Structurele en langjarige vergoeding ecosysteemdiensten*

Lange tijd stonden in het landbouwbeleid intensivering, schaalvergroting en maximalisatie van de opbrengsten centraal.

Nu draait het naast productie ook om instandhouding van de biodiversiteit, herstel van een gezonde bodem, het bergen van water voor droge tijden, het tegengaan van bodemdaling, het vastleggen van CO₂ in de bodem, het onderhouden van een mooi landschap. Gaat het niet langer om de productie van voedsel, bollen en grondstoffen maar ook om het leveren van regulerende en ondersteunende ecosysteemdiensten.

Veel boeren zullen daartoe bereid zijn, maar het moet hen wel financieel mogelijk worden gemaakt. Of zoals Jouke Hospes zei *"Het maakt me allemaal niet uit, ik wil wel biologisch worden, ik wil wel een beetje kleiner worden. Als ik maar boer kan blijven!"*

Ecosysteemdiensten

"De boeren beheren een groot deel van het land. Dat land is van grote betekenis voor de inwoners van Noord-Holland, met name voor de stedelingen, als ook voor de recreatief-toeristische aantrekkelijkheid van de provincie.

Mensen hebben open, groene ruimte nodig voor ontspanning. Daarbij zijn de Hollandse agrarische landschappen met hun opeenvolging van geestgronden, veenweidegebieden, droogmakerijen en zeekleipolders uniek in de wereld. De bijzondere verkavelingspatronen met rijke graslanden, historische boerderijen en kenmerkende landschapselementen als knotwilgen en houtwallen leveren culturele, spirituele, educatieve en esthetische waarden, ook wel aangeduid als culturele ecosysteemdiensten, waarvan het belang niet onderschat moet worden! Daarnaast is het boerenland een plek waar weide- en akkervogels kunnen broeden en foerageren. Het land kan ook grondwater vasthouden. Dat noemen we regulerende en ondersteunende ecosysteemdiensten".

Martha Bakker en Tom Kuhlman uit 'Landbouw moet zijn plaats kennen, en vervolgens ook krijgen'
Juli 2022

Nuttige diensten als beheer van het landschap, bescherming van de natuur en behoud en herstel van de biodiversiteit moeten uit de sfeer van 'een heitje voor een karweitje'. Zij moeten dusdanig worden vergoed dat zij structureel onderdeel uit kunnen maken van het nieuwe verdienmodel. Daarbij moet dat in langdurige overeenkomsten worden vastgelegd. Afspraken die in het kader van agrarisch natuurbeheer worden gemaakt hebben in de regel betrekking op een periode van 5 jaar.

Daar kan een boer, die in generaties denkt, onvoldoende op 'bouwen'. Verschaf de boer zekerheid en verleng die overeenkomst naar een periode van 30 jaar.

Eerst dan wordt het voor de boer lonend om anders te gaan denken en anders te gaan boeren. Dat opent de weg voor een type bedrijfsvoering waarin de boer met minder vee uit kan, omdat daar andere inkomsten tegenover staan. Dat kan leiden tot een herstelde verhouding tussen het oppervlak aan grond en het aantal dieren dat het bedrijf daarop houdt.

Concreet betekent dit dat de samenleving (rijk, provincie, waterschappen, grondeigenaren) de boer een eerlijke vergoeding geeft voor de ecosysteemdiensten die hij/zij in standhoudt: water vasthouden, piekberging, landschapsonderhoud, tegengaan van bodemdaling en agrarisch natuurbeheer.

6.6 Interfereren in de vraagcomponent

In Noord-Holland blijft de vraag naar biologische producten achter bij het aanbod. Maar het rijk -en in mindere mate de provincie- kunnen wel degelijk de vraagkant versterken. Benzineproducenten zijn verplicht hun benzine voor 10% bij te mengen met bio-ethanol. Zo zouden ook melkproducenten verplicht kunnen worden om hun melk voor 10% met biologische melk bij te mengen. Op microschaal zou de provincie in haar kantine nog uitsluitend biologische melk, kaas en eieren kunnen aanbieden.

6.7 Samenwerking met overheden en terreinbeherende organisaties

Veel grond is in eigendom bij overheden en terreinbeherende organisaties. Overheden kunnen hun gronden verpachten aan boeren, waarbij zij aangeven welke restricties aan het gebruik zijn verbonden en welke doelen met dat gebruik moeten worden behaald. Die beperkingen en ambities worden in de pachtsom verdisconteerd.

In Noord-Holland hebben Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Landschap Noord-Holland en Goois Natuurreservaat veel gronden in beheer. Ook hier liggen mogelijkheden voor een versterkte inzet van de boeren.

6.8 Genereren aanvullende inkomsten

Ook met verbredingsactiviteiten kan geld worden verdiend. Zo kunnen toeristisch-recreatieve functies onderdeel vormen van het dienstenpalet; hubs of overslagpunten waar boeren streekproducten aanbieden voor toeristen of boerenbedrijven met accommodatie of vergaderlocaties op het erf, van congresseren bij de boer tot overnachten bij de boer-inn. Daartoe dient het agrarisch gebied wel beter te worden ontsloten met een structuur van struin-, wandel- en fietspaden.

Ook is het denkbaar dat op of aan het erf planologische ruimte wordt geboden voor de ontwikkeling van bijzondere woonvormen als tiny houses of een knarrenhof.

Dat vergt een beleid dat niet alleen oog heeft voor behoud van de bestaande waarden en kwaliteiten, maar ook wil nadenken over verbreding van de agrarische bedrijfsvoering en over de impact die dat heeft op het landschap (zie ook 6).

6.9 Van 'voedsel' naar 'voedsel én grondstoffen'

De boer produceert nu vooral voedsel (en, in de kop van Noord-Holland, bollen).

Naar de toekomst kan het accent verschuiven naar de productie van voedsel en grondstoffen, denk aan lisdodde als isolatie- en bouw materiaal, aan azola als eiwitrijk veevoeder, aan hout voor de woningbouw etc.

Er is een toenemende vraag naar meer circulaire bouwsystemen waarbij de bouwmaterialen die bij de sloop van het bouwwerk vrijkomen kunnen worden hergebruikt. Daarbij worden bij voorkeur bouwmaterialen toegepast die CO₂ vast, recyclebaar en biologisch afbreekbaar zijn. De landbouw kan

op deze trend inspelen, denk aan de teelt van hout als constructief materiaal of aan de teelt van riet, lisdodde en ander grote grassen als isolatiemateriaal.

In Duitsland wordt lisdodde gebruikt voor het vervaardigen van plaatmateriaal dat in de woningbouw wordt toegepast.

In Friesland ontwikkelt bouwbedrijf Dijkstra Draisma woningen die met gemalen lisdodde in de spouwmuur worden geïsoleerd. Daartoe is in 2020 10 ha veengrond aangekocht waarop het bouwbedrijf zelf de lisdodde verbouwt. De woordvoerder van het bouwbedrijf geeft aan dat dit economisch uitkomt; "als het ons al lukt om dit rendabel te maken, dan moet een professionele partij dat zeker lukken".

De gemalen lisdodde vervangt het veel minder duurzame steen- en glaswol, materialen die bovendien in het productieproces veel energie vergen.

De teelt van lisdodde kan per hectare meer dan 16 ton CO₂ uitstoot per jaar schelen. Die winst zit met name in de verminderde drooglegging van het veengebied. Daarnaast legt de lisdodde zelf CO₂ vast, dat uiteindelijk als isolatiemateriaal in de muren van het huis wordt opgeslagen. Worden de woningen weer gesloopt dan kan het isolatiemateriaal, dat geen chemische middelen bevat, weer als meststof over het land worden verspreid.

Het rieten dak is een oer Hollands product. Maar inmiddels komt meer dan 80% van het in Nederland verwerkte riet uit het buitenland. Riet wordt ingevoerd uit Hongarije, Oostenrijk, Roemenië, Oekraïne, Polen, Estland en Turkije. De laatste jaren wordt het in toenemende mate met containerschepen uit China geïmporteerd. Voordat het riet op de Noordhollandse stolpboerderij ligt heeft het een flinke reis achter de rug.

6.10 Adviseur verduurzaming

Boeren zijn zelfstandige ondernemers die hun eigen keuzen moeten kunnen maken. Tegelijkertijd is de regelgeving dermate complex en fluïde dat zij door de bomen het bos niet meer zien. De provincie kan 'adviseurs verduurzaming' aanstellen die boeren die anders willen gaan boeren aan de keukentafel de weg wijzen, helpen bij de bedrijfsmatige opzet meer vooral helpen bij de procedures en het vinden van de juiste loketten.

7 Een meer ontwikkelgericht ruimtelijk beleid

Het is de vraag of de huidige planologische regimes voldoende op de gewenste transitie zijn toegesneden.

Het stikstofbeleid noopt tot een ingrijpende transitie van de landbouw. Tezamen met de eiwittransitie en de energietransitie zal dit het landschap van Noord-Holland sterk doen veranderen. Open veenweidepolders zullen mogelijk transformeren tot meer verdichte landschappen, akkerbouwvelden zullen mogelijk een grotere afwisseling aan teelten tonen. En in dat landschap zullen zich op en nabij de boerenerven mogelijk ook meer stedelijke functies nestelen.

Verandering is inherent aan een levend landschap. Het landschap van vandaag is een momentopname in een telkens evoluerend landschapsbeeld. Dat geldt ook voor de zo geroemde openheid van het huidige veenweidegebied.

Het wordt naar de toekomst meer dan ooit laven tussen bescherming van het bestaande cultuurlandschap en het ontwikkelen van een nieuw landschap. Bij dit laven zal in de Bijzondere Provinciale Landschappen het accent meer liggen op de bescherming, ofschoon ook hier ruimte moet worden geboden aan vernieuwing, waar in de overige landschappen meer ruimte zal zijn voor vernieuwing, zonder aan de bestaande kwaliteiten voorbij te gaan.

Het provinciaal landschapsbeleid moet hier mogelijk nog op aangevuld of aangepast worden. Het biedt voor de Bijzonder Provinciaal Landschappen voldoende handvatten voor behoud van de aanwezige kwaliteiten -deze zijn ook in wetten en verordeningen geborgd- maar het zou meer

aanknopingspunten kunnen bieden voor hoe hier aan de onvermijdelijke vernieuwing van het landschap vorm kan worden gegeven.

Dat laatste geldt in nog sterkere mate voor de gebieden die niet als Bijzonder Provinciaal Landschap zijn aangeduid. Voor die gebieden biedt de Leidraad landschap en cultuurhistorie, die een beperkte juridische verankering kent, goed zicht op de kenmerken die men bij de ontwikkeling van het landschap wil behouden, maar geen handvatten voor hoe hier nieuwe betekenisvolle landschappen tot ontwikkeling kunnen worden gebracht.

De vele opgaven die op het landelijk gebied afkomen doen ons landschap de komende decennia ingrijpend veranderen. Ik adviseer daarop te anticiperen door als provincie een meer ontwikkelgericht landschapsbeleid voor te bereiden.

Een beleid dat niet alleen aangeeft welke elementen en waarden moeten worden behouden, maar ook aan welke kenmerken het nieuwe landschap moet voldoen.